

Оксана Брегін,
науковий співробітник
Національного заповідника
«Замки Тернопілля»

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА ХАРАКТЕРИСТИКА ОКОПІВ СВЯТОЇ ТРІЙЦІ ЯК ВИДАТНОЇ ПАМ'ЯТКИ ФОРТИФІКАЦІЙНОГО ЗОДЧЕСТВА УКРАЇНИ

У дослідженні представлено історію виникнення та занепаду маловідомого фортифікаційного об'єкту «Окопи Святої Трійці», який був зведений у XVII ст. на території сучасного с. Окопи Борщівського району Тернопільської області. Унікальність об'єкта полягає в його розташуванні на вузькому перешийку зі стрімкими скелястими берегами, у межиріччі, недалеко від впадіння р. Збруч у р. Дністер. Метою будівництва була блокада доріг, що вели до захопленого турками Кам'янця.

Ключові слова: Окопи, фортифікаційна споруда, архітектурна пам'ятка, Річ Посполита, Буцацький мир.

«Окопи Святої Трійці» – фортифікаційна споруда, що знаходиться в с. Окопи Борщівського району Тернопільської області, яке розташувалося у віддаленому від обласного центру куточку на межі трьох областей (Тернопільської, Хмельницької і Чернівецької). Якщо подивитися на карту, то можна побачити, що село розташоване практично на півострові між річками Дністер та Збруч, поруч з місцем їхнього злиття. Саме географічне місце положення в парі з історичними подіями посприяли появі населення на цьому місці.

Фортеця «Окопи Святої Трійці» має важливе значення в історії України, а тому потребує більшої уваги та детального вивчення з боку науковців. Слід зазначити, що вона є прикладом фортифікаційних земляних укріплень голландського типу.

Після підписання Буцацького трактату у 1672 році, Річ Посполита була змушена віддати Туреччині практично усе Поділля разом з Кам'янцем, який був східним форпостом Речі Посполитої. Відповідно до ганебного для поляків Буцацького миру, Поділля перейшло під владу Оттоманської Порти. Однак, після цього, від початку окупації, поляків не покидала думка про те, щоб будь-якою ціною відвоювати Кам'янець у турків. Вже наступного року з'являється ідея побудувати в найвіддаленішому південно-східному краї Речі Посполитої фортецю. Основною ціллю такого рішення було, насамперед, не дати туркам відчувати себе господарями в Кам'янці, а також – повернути назад столицю Поділля. Спочатку на роль форпосту в боротьбі за Кам'янець претендувало сусіднє місто Жванець. Однак в цьому були свої мінуси: замок знаходився на березі Дністра, що ускладнювало б контроль над головною артерією краю. До того ж, Жванецька фортеця на той час вже була достатньо поруйнованою і відновити її оборону здатність вимагало стільки ж зусиль, як побудувати нове укріплення [1, с. 189].

З ідеєю щодо побудови фортеці на скелястому півострові в міжріччі Дністра і Збруча виступив коронний гетьман Речі Посполитої Станіслав Ян Яблоновський.

Місцевість, самою природою створена для оборони, ще й з найдивовижнішим м'яким кліматом, здавна привертала увагу поселенців.

Як свідчать історичні джерела, перший камінь у будівництво фортеці заклав сам гетьман 25 березня 1692 року. Будівництвом керував генерал коронної артилерії Марцін Контський, а кошти виділив сам Яблоновський, не чекаючи на допомогу сейму [2, с. 8].

Згідно з польських джерел, автором проекту окопської фортеці був Тильман ван Гемерен – голландський інженер, що багато працював в Речі Посполитій. Будівництво йшло шаленими темпами і за 6 тижнів укріплення було вже готове. Щомісячно гетьман направляв королю Яну II Собеському листи про стан будівництва та використання фортеці. Так було до самої смерті короля у 1696 році. В одному з листів, датованому 26 вересня 1692 року, вибравши вдаль місце під замок, Яблоновський писав королю наступне: «Зараз, Ваша королівська милість, знайшов місце, яке мав давно на приміті і яке подобається у всьому. Знаю, що і Ваша Величність його добре пам'ятає. Є це над Лашківцями шия скеляста, що її стискає з однієї сторони Дністер, а з іншої – Збруч, і тут же нижче впадає Збруч у Дністер від Жванця за чверть милі... Зі сторони Польщі місце захищене двома белюардами, і одним цілим всередині, бо від скали до скали є 470 ліктів. Вода є, бо існує схід до Дністра, добрий і безпечний для коней; є і схід до Збруча для піхоти, також дуже добрий. Брід хороший на Дністрі під самою фортецею і такий же виїзд на

волоську сторону і до Городенки. Отож виклав усі вигоди, які тут є. Вчора вже значну роботу зробили, бо люди не мало працювали» [11].

Метою будівництва була блокада доріг, що вели до захопленого турками Кам'янця. Фортеця стала тим опорним пунктом, де могли базуватися війська, які не дозволяли постачати їжу та боєприпаси туркам в обложеному Кам'янці і нищили турецькі загони, що діяли між фортецями Кам'янця і Хотина. З погляду військових стратегій, місце було вибрано дуже вдало. [4, с. 105]. Праворуч було видно стіни і мінарети Хотинської фортеці, ліворуч Жванець з замком Лянцкоронських, а за Жванцем – карби земельних валів. Через Жванець лежав шлях із тодішньої Бессарабії в Кам'янець. Отож, з висоти башти відкривався краєвид з двома фортецями, двома переправами через Дністер та стародавній шлях, по якому рухався турецький транспорт.

«Окопи. Гора Святої Трійці, або блокада Кам'янця». Саме таку назву отримала зведена 1692 року фортеця. Замок відомий в польській науковій та історичній літературі як Окопи Святої Трійці, збудований на місці давньоруського городища.

На сьогоднішній день, від фортеці лишилося 2 брами (Кам'янецька та Львівська), залишки дозорної вежі над Збручем та система земляних валів бастионної системи поблизу воріт. Брами збудовані з каменю. Це прямокутні 2-ярусні будівлі. На другому ярусі, де було колись кілька приміщень, збереглися квадратні бійниці. Довжина Кам'янецької брами – 12,3 м, а ширина – 8,0 м. Відповідно довжина Львівської – 10,4 м, ширина – 8,5 м. Висота обох брам становила 7,5 м. Дахи обох башт не збереглися. Відстань між брамами складає 480 м. Досить непогано вони збереглися завдяки проведеній 1905 р. польським товариством шанувальників старовини реставрації (про що нагадує таблиця на Кам'янецьких воротах) та завдяки тому, що тут довгий час була прикордонна митниця. У 1915 р. росіяни, намагаючись провести залізницю до Кам'янця, розрівняли частину валів.

Фортеця являла собою нерегулярний прямокутник, що складався з двох ліній бастионних земляних валів, які перетинали півострів від Дністра до Збруча. На валах розмістили брами, збудовані з пісковика та вапняку, відстань між якими складає 480 метрів. Брами отримали назви за напрямками, які вели до них: західна – Львівська (рис. 1), східна – Кам'янецька (рис. 2). Обидві брами збереглися до наших часів. Брами являють собою прямокутні в плані башти. Кам'янецька – більш витягнута, Львівська – майже квадратна. Обидві башти – двоярусні, на першому ярусі – наскрізні арочні проїзди, на другому – влаштовані бійниці.

Комендантом фортеці було призначено полковника аркебузирів Міхала Брандта, регіментарем гарнізону був Якуб Калиновський. Навіть взимку над укріпленням замкових споруд працювало 4000 піхотинців, продукти для яких доставляли поромами по Дністру. У будь-яку пору року, вдень і вночі захисники здійснювали напад на турецькі вози з продуктами та зброєю. Про рейди окопської залози писала навіть французька газета «Gazete de France». Одного разу поляки захопили в турків обоз з екзотичною на той момент для них кавою, а в 1694 році ледве не вкрали турецького пашу під стінами Кам'янця.

Військові дії навколо Окопів продовжувалися ще кілька років. Польські загони о будь-якій порі року, вдень і вночі нападали на турецькі транспорт і значна частина османських припасів осідала тут-таки, в Окопах. Турецький гарнізон від того, звичайно, не годував, але бейлербей Кам'янецького еялету Галіль-паша, а по його смерті – Кахріман-паша змушені були шукати інших, значно довших шляхів для доставки вантажів – зокрема, через Устя.

По смерті Яна III Собеського новий король Август II пообіцяв відвоювати Кам'янець в яничарів. У 1698 році гарнізон фортеці в Окопах додатково був укріплений козаками і німцями, збудований шпиталь на 1500 осіб. Похід на Кам'янець планувався досить серйозно, та турки самі віддали місто у 1699 році за Карловицьким миром [10, с. 361].

За Карловицьким трактатом османи повинні були повернути Поділля Польщі й покинути Кам'янець до травня 1699 р. Саме в той час до Кам'янця вирушило польське військо на чолі з комісарами, які мали прийняти в турків місто – Болеславом Сангушком, С. Потоцьким та М. Контським. Османи, однак, не квапилися виконувати умови договору ні навесні, ні влітку біля замку в Окопах.

У 1699 р., коли Кам'янець залишили війська Османської імперії, замок втратив своє оборонне значення. Утриманню оборонної споруди в належному стані з часом приділялось все менше уваги. 4 червня 1700 році Окопи одержують статус містечка: король Август II надає їм Магдебурзьке право і привілей на проведення ярмарків. Та після вигнання турків з Поділля значення форпосту значно підупало, перестало розвиватись і саме населення. Тільки у 1711 році, коли турецька та шведська армії на чолі з Карлом XII загрожували напасти на Польщу з боку Волощини (сучасної Молдови), Кам'янець і Окопи почали спішно готуватись до оборони. Укріплюються мури, гарнізон збільшено було до 1500 чол. і 19 гармат. В

інвентарі від 22 вересня 1712 р. згадується, що в Окопах на озброєнні було 4 мортири, 39 гармат різного калібру, 80 ц. пороху, 32 ц. куль для мушкетів, більше 4500 ядер до гармат. Тут також працювала кузня та токарський цех. У центрі твердині була столярня, яка обслуговувала і цивільне населення. Гарнізон розміщувався у 6 казармах, більше схожих на прості селянські хати.

Разом із замковими укріпленнями у 1693 році на території фортеці було зведено костел Святої Трійці в бароковому стилі, який зберігся до наших днів. Надписи на храмі «1693-1789-1903» свідчать про його реставрацію у 1789 та 1905 роках. Ще декілька років тому костел стояв у напівзруйнованому стані, дах був відсутній, в інтер'єрі залишилися рештки геральдичного стінопису, а на підлозі – уламки мозаїк. Біля храму стоїть скромна дзвіниця з двома арковими отворами [6, с. 253].

Протягом 1768-1769 рр. навколо Окопів розгортаються події, пов'язані з повстанням Барської конфедерації. У листопаді 1768 році загони конфедератів на чолі з братами Францишком, Казимиром і Антонієм Пуласькими перейшли Дністер і зайняли Жванець та Окопи, зробивши їх своїми форпостами. На допомогу польському королю в придушенні повстання прийшли російські війська, які 8 березня 1769 р. розпочали штурм Жванецької і Окопської фортець. Оборороною Окопів командував Казимир Пуласький. Кожна будівля в Окопах перетворилася на бастион, а останнім оплотом конфедератів став костел Святої Трійці.

Коли бій було програний, частина конфедератів на чолі з Пулаським у сутінках спустилася до Дністра і переправилася на інший берег. З трьох братів врятуватися зміг лише Казимир, який втік на Захід, а пізніше, в Америку, де загинув у бою з британцями при Саванні, воюючи в лавах американської революційної армії. Двох інших братів росіяни вислали до Сибіру. Неначе пам'ять про ті події, над високим берегом Збруча стоять руїни сторожової башти фортеці, яку називають «баштою Пуласького».

Після першого поділу Польщі у 1772 році, Окопи переходять до монархії Габсбургів. Наступного року фортецю таємно відвідав австрійський цісар Йосиф II, щоб оглянути звідси Хотинську фортецю: тоді у Австрії і Росії були плани на війну з турками. Але війна не відбулася і у 1795 році австрійський уряд наказує розібрати фортечні мури. А у 1842 році були плани відбудувати фортецю на противагу Жванецькому замку, відбудову якого планували росіяни. Але обидві фортеці так і не були відновлені. У 1874 році на кошти, виділені крайовим сеймом, були відреставровані дахи над баштами, а у 1905 році коштом графа Мечислава Дуніна-Борковського Польським товариством шанувальників старовини здійснено реставрацію Кам'янецької брами, про що зберігся відповідний надпис на її верхньому ярусі.

До 1914 р. через Окопи пролягав кордон між Російською імперією й Австро-Угорщиною. Від 1921 р. по р. Збруч пролягав кордон між СРСР і Польщею, по р. Дністер – з Румунією [10, с. 257].

Під час Першої світової війни росіяни, що захопили Поділля, мали намір з'єднати залізницею Кам'янець і Борщів. Її будівництво розпочали у 1915 році, проте війна не дала можливості реалізувати плани. При цьому було розрівняно частину валів, а про плани будівництва залізниці сьогодні нагадують дві залізничні опори, що збереглися поблизу башти Пуласького.

В Окопах 27 лютого 1918 року УСС на чолі з комендантом Осипом Микиткою перейшли р. Збруч і вирушили в напрямку на Кам'янець на допомогу військам УНР.

У міжвоєнний період в Окопах розміщувалася прикордонна застава, а одна з брам слугувала митницею. Місцева легенда зберегла переказ про місцевого мешканця, який напередодні Другою світовою спорудив собі крила, задумавши перелетіти Збруч. Стрибок хлопець здійснив з вежі Пуласького. Як не підбадьорювали його радянські прикордонники, до протилежного берегу він так і не долетів: впав на острів посеред Збруча і розбився. Що одна легенда розповідає про корчму, яка в давні часи стояла біля впадіння Збруча у Дністер, і «півня, що на три держави піяв». Сьогодні місце злиття Збруча і Дністра є кордоном трьох областей України: Тернопільської, Хмельницької і Чернівецької, а знаменитого півня відновили у 2002 році при в'їзді на Тернопільщину з боку Жванця [7, с. 54].

Сучасні Окопи – це село з населенням 557 чол., підпорядковане Вигодській сільській раді. Воно є найсхіднішим населеним пунктом Тернопільської області. Розташоване на південному сході Борщівського району на межі між Тернопільською, Хмельницькою і Чернівецькою областями. Околиці Окопів – зона відпочинку, що належить до регіонального ландшафтного парку «Дністровський каньйон».

Список використаних джерел та літератури

1. Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури. Ч. I / ред. кол. Тронько П. Т., Горбик В. О., Піскова В. М.; відпов. ред. Горбик В. О., Піскова В. М. – К.: Ін-т іст. НАНУ, 1999. – 274 с.
2. Баженов Л. В. Становлення і розвиток історичного краєзнавства Правобережної України (кінець XVIII – перші десятиріччя XX ст.): автореф. дис. док. іст. наук: 07.00.01 / Лев Васильович Баженов. – Київ, 1996. – 32 с.

3. Вечерський В. В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць / В. В. Вечерський. – К., 2003. – 88 с.
4. Заболотний В. Перспективи реконструкції та розвитку історичного центру Володимира-Волинського / В. Заболотний, Н. Лещенко // Проблеми містобудування Західної України: тези Міжнар. конф. – Львів: Держ. ун-т «Львівська політехніка», 1994. – С. 105-106.
5. Кифяк В. Ф. Організація турдіяльності в Україні / В. Ф. Кифяк. – Чернівці: Книги-XXI, 2003. – 300 с.
6. Ковальчук М. Тербовлянський замок / М. Ковальчук // Тернопілля 96: районний річник. – Тернопіль: Збруч, 1997. – С. 253-254.
7. Кравців В. С. Науково-методичні засади реформування рекреаційної сфери: наук. вид. / В. С. Кравців, Л. С. Гринів, М. В. Копач, С. П. Кузик // Наукове видання. – Львів: ІРД НАН України. – 1999. – 78 с.
8. Лесик О. В. Замки та монастирі України / О. В. Лесик. – Львів: Світ, 1993. – 176 с.
9. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 2: Від середини XVIII століття до 1923 року // Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1992. – 606 с.
10. Рибалка І. К. Історія України. Частина 2. Від початку XIX ст. до лютого 1917 року. / І. К. Рибалка. – Основа, 1997. – 480 с.
11. «Окору» // Географічний словник Королівства Польського та інших земель слов'янських. – Варшава, 1886. – Т. VII (Netrebka – Perepiat).

Рис. 1. Збережений фрагмент історичної фортеці «Окопи Святої Трійці» XVII-XVIII ст.
Львівська брама

Рис. 2. Збережений фрагмент історичної фортеці «Окопи Святої Трійці» XVII-XVIII ст.
Кам'янецька брама

Рис. 3. Збережений фрагмент історичної фортеці «Окопи Святої Трійці» XVII – XVIII ст.
Башта Пуласького.